

Tvar i prikaz arhitektonskog djela u doba prevrata: slike hrvatskih spomenika nakon 1945. godine

MARKO ŠPIKIĆ

Izvorni znanstveni rad
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
IVANA LUČIĆA 3
10000 ZAGREB
mspikic@ffzg.hr

U tekstu se raspravlja o poimanju i tretiranju arhitektonske baštine Narodne Republike Hrvatske u prvim godinama poraća. Autor kao teorijski okvir uzima knjigu Cesarea Brandija Teorija restauriranja i neke od ključnih pojmova (materia, imagine) kako bi preispitao djelovanje hrvatskih konzervatora nakon ratnih razaranja i uspostave novoga političkog sustava Titove Jugoslavije. Zato se raspravlja o odnosima struke i politike te o ulozi poratnih konzervatora (C. Fiskovića, Lj. Karamana, A. Horvat, M. Preloga, B. Fučića) u revidiranju predratnih metoda rada.

Ključne riječi: rekonstruiranje, obnova, konzerviranje, tvar, prikaz, Brandi

UVOD: VREMENSKI I POJMOVNI OKVIRI

U ovom će tekstu biti riječi o percepciji i restauriranju tvari i prikaza spomenika u Hrvatskoj u prvim godinama nakon Drugoga svjetskog rata. Još uvijek ne postoje sustavna, kritička istraživanja koja bi poslužila kao vodič ili poticaj razumijevanju hrvatskoga konzervatorskog sustava, metodologije te odnosa profesije i politike u prvim godinama Titove uprave. Zato je ovaj tekst zamišljen kao prolegomena, zasnovana na arhivskim i bibliografskim istraživanjima triju navedenih istraživačkih pitanja u okviru Narodne Republike Hrvatske.

Nešto nakon preimenovanja narodnih republika u socijalističke, točnije 1963. godine, u Rimu je objavljena knjiga talijanskoga povjesničara umjetnosti Cesare Brandija *Teorija restauriranja*, u kojoj nalazim teorijski okvir za raspravu o konceptijskim pitanjima

u hrvatskome konzervatorskom poraću.¹ Brandijeva zbirka predavanja² predstavlja mogućnost razmatranja restauratorskih problema Italije nakon pada fašizma pa se ne može držati osamljenim manifestom dominantne, nego jednom od teorijskih paradigmi. Istodobno je riječ o restauratorskome standardu drugoga poraća sa znatnom međunarodnom recepcijom. Neka od temeljnih načela izrečenih na početku knjige mogu se u svrhu rasprave svesti na tri navoda:

1. restauriranje predstavlja metodološki trenutak osviještenja umjetničkoga djela u njegovoj fizičkoj postojanosti i estetsko-povijesnoj dvojnosti, radi prijenosa u budućnost³
2. imperativ restauriranja u prvom je redu usmjeren postojanosti tvari u kojoj se manifestira prikaz⁴ te
3. tvar je ono što služi za objavu prikaza.⁵

Brandi se u knjizi vratio starim pitanjima odnosa promatrača, posredne sile vremena i naslijeđenih artefakata, no otvorio je i pitanje statusa stvari umjetničkoga djela, posvećujući mu zasebno, drugo poglavlje knjige. Gore izdvojene premise omogućuju i otvaranje pitanja odnosa prema promicateljima „kritičkoga restauriranja“ Roberta Panea i Renata Bonelli-ja⁶ koji nakon bombardiranja talijanskih gradova nisu prihvaćali Brandijevo filozofsko poimanje stvarne prirode spomenika i njegove slojevitosti, potom pitanje suprotstavljenih shvaćanja anastiloze i rekonstrukcije (od stoljećima zapuštenih hramova Velike Grčke do bombama i požarom razorene crkve Sv. Klare u Napulju) pa sve do Brandijeve nevoljkosti da se bavi društvenom recepcijom nasilnoga razaranja talijanskih spomenika i ambijenata u Drugome svjetskom ratu.⁷ Zaustavimo se na tren na kategorijama „stvari koja služi za objavu prikaza“ i „estetsko-povijesne dvojnosti“. Jedno se od pitanja tiče društveno-političkoga konteksta njihova formuliranja.

PROFESIONALNA ETIKA I POLITIČKI ZAHITJEVI NAKON 1945.

To nas dovodi do drugoga dijela naslova, u kojemu se nalazi riječ *prevrat*. Ona sadrži zbir pojava u poratnoj Europi koja je do proljeća 1945., kako je ustvrdio Ian Kershaw, uvedena u Pakao i otada se počela vraćati u normalnost.⁸ U doba stvaranja nove europske geopolitike u većini je zemalja zacrtan neki oblik reforme, nerijetko u nazočnosti ruševina kao oštećenih nositelja kolektivnoga pamćenja. Zato se može govoriti o odnosima profesionalnih i političkih zajednica u tadašnjoj Europi, razvijenima pred očima javnosti.

Preobrazbe europskih društava – što je uključivalo i promjene u sagledavanju dimenzija proteklih vremena i sudbine njihovih materijalnih svjedočanstava⁹ – zasnivale su se na katarzi, krivnji, žalovanju, odricanju ili potiskivanju, a reforme su se, općenito rečeno, zbivale u normalizacijskome višestranačju Zapada ili prevratnome jednoulju Istoka. Na kontinentu podijeljenome Željeznom zavjesom prijeratnom je „putu u Pakao“ trebalo suprotstaviti povrat u normalnost, a budući da su čitava društva bila izložena terapijskoj preobrazbi, političko je isticanje epohalne važnosti zadaća svih uključenih iziskivalo i precizne podjele uloga. Tako su u procesu normalizacije dio javno vidljivih i za zajednice egzistencijalno važnih uloga preuzeli odabrani ili kooptirani profesionalci. Dok su konzervatorima (primjerice u Poljskoj, Jugoslaviji i Italiji) povjerene složene zadaće terapeuta, korigiranjem ili ponovnom uspostavom formi spomenika i ambijenata kao prikaza prošlosti, arhitektima i urbanistima dana je uloga kreativnog revitaliziranja i, formalno i moralno gledano, kontrastnoga uobličavanja reformirane utopije pa je unutar

sovjetskoga ili modernističkoga idioma oživljeno načelo planiranja idealnoga grada bez tragova starenja, pregradnji ili razaranja.¹⁰

Na temelju rečenoga usmjerit ćemo se djelu konzervatora Narodne Republike Hrvatske. Tu se nameću dva pitanja, koja upućuju na ulogu profesionalne predaje i zahtjeve novih političkih uprava: kako su se konzervatori postavili prema naslijeđenim profesionalnim konceptima, a kako prema istaknutim političkim zahtjevima? Razaranja europskih gradova prešla su granice profesionalne kompetencije i postala su politička pitanja, jer su ruševine pred očima traumatizirane javnosti poticale na zamišljanje budućeg *polisa*, odnosno urbanih formi za nova društvena iskustva (odnosno nove funkcije i sadržaje), otvarajući vrata principima adicije i supstitucije na razini očuvanih, oštećenih ili teško razorenih ambijenata.¹¹

Budući da je Titovom pobjedom trebalo nastupiti doba društvenoga prevrata, programe fizičke preobrazbe prostora zajedničkoga oporavka i preodgoja stanovnika prvo su formulirali politički vođe. U govoru maršala Tita prigodom primanja u počasno članstvo JAZU-a 28. prosinca 1947. koncepti prošlosti i povijesti nisu bili shvaćeni kao nedodirljiva mjesta pamćenja, nego kao mjesta preobrazbe i pročišćenja uklanjanjem *krivotvorina*:

Možemo li mi reći da je naša historija tačna? Da u njoj nema falsifikata? Ne! Mi to ne možemo kazati jer je i pisanje historije bilo itekako snažno podvrgnuto uticaju vladajućih klasa, pojedinih klika, pa čak i pojedinaca. (...) Moram da podvučem još jednu veliku zadaću. A to je da se neumorno radi na *skidanju vela s naše historije*, to jest na tome da se *pronađe istina i uklone svi falsifikati*...

Čišćenjem naše historije od svih *falsifikata i nepotrebnih primjesa*, uvjeren sam da ništa neće izgubiti nijedan narod od nas Južnih Slovena, nego ćemo naprotiv svi zajedno dobiti.¹²

Još u travnju 1945. na jednome od prvih poratnih skupova u Zadru Vladimir Nator je u spoju pamćenja i proročanstva ustvrdio:

Tužno je (...) gledati ruševine u svojoj zemlji. (...) Od mile nam, sada porušene, zgrade *poljubit ćemo svaki kamen i spremiti ga za uspomenu*; a kamenje neprijateljske porušene kule *pomest ćemo s našega tla i baciti u duboko more zaboravi*. (...) Ne bojimo se ruševina i praznina, koje su uslijed rata nastale; što nam je porušeno, mi ćemo opet zidati; što je prazno, mi ćemo opet napuniti. Na prostoru fašistiziranog, sada porušenog Zadra, nastat će novi, čisto Hrvatski Zadar.¹³

Tri mjeseca poslije ministar građevina Stanko Opačić-Čanica objavio rat ruševinama, uspoređuju-

ći ih s ratnim neprijateljima: „Udruženim snagama, goloruki, pobijedili smo neprijatelja, udruženim snagama uklonit ćemo i ruševine.“¹⁴ Politički su moćnici dakle društveni preobražaj zasnivali na konsenzualnome, kolektivnom „čišćenju“, „uklanjanju“ i „bacanju u zaborav“ svih, za novo kolektivno pamćenje, neprihvatljivih elemenata. Titovo traganje za točnošću i istinom nije podrazumijevalo poredbeno sagledavanje prihvatljivih i neugodnih svjedočanstava: neprikladno je postalo krivotvorinom pa je jednostavno trebalo nestati, a „velom“ ili „primjesama“ skrivena narodna povijest trebala se otvoriti pogledu sjedinjenih južnih Slavena. S druge strane prostora lakuna pojedinih građevina ili ruševina gradskih četvrti ili čitavih gradova (u slučaju Zadra) sada je trebalo *napuniti*.

Prvi su eksperimenti u provođenju Nazorovih riječi u djela napravljena na mjestu porušenih slavonskih, dalmatinskih i banovinskih (banijskih) sela.¹⁵ Osam je dana nakon objave Nazorova govora u Zadru Neven Šegvić pisao u *Vjesniku* o udaranju temelja „jednoj novoj ideologiji urbanizma, koja se ne će vrtjeti u začaranome krugu grada, već će se zasnivati na potrebi života najširih narodnih slojeva.“ Zato je izgradnja sela postavila nove zahtjeve: „Novi sadržaj zahtijevat će i nove forme. A te forme, u jedinstvu sa životom i funkcijama koje oblikuju, dat će nove ljepote bez kojih nema sretnog življenja.“¹⁶ U mjesecima i godinama u kojima nije samo politička, nego je i sama fizička sudbina Zadra bila krajnje neizvjesna, Šegvić je početkom 1946. pisao o obzirima regulatorne osnove Zemaljskoga građevno-projektantskog zavoda Hrvatske prema očuvanim spomenicima porušenoga grada:

„Novi regulacioni plan ne predviđa obnavljanje staroga dijela grada u prijeratnom obliku. Srećom sačuvani historijski spomenici dobit će novi arhitektonski okvir: zelenilo i niske hotelske i trgovačke i stambene objekte. Time se pojačava značaj kulturno-umjetničkih spomenika obilježja naše narodne kulture. (...) Glavni je zadatak projektanta da se postignu dobre dimenzije i nenametljivi odnosi s historijsko-kulturnim spomenicima.“¹⁷

Kako su konzervatori NRH odgovorili na takva traženja i što pokazuju materijalni tragovi njihova rada koji su i sami postali spomenici poratnih konzervatorskih postupaka? Nakon svršetka rata i nastavka rada konzervatorskih zavoda u Zagrebu i Splitu na čelu s Ljubom Karamanom i Cvitom Fiskovićem, povjesničari umjetnosti u ulogama odgovornih konzervatora među ruševinama gradova našli su se, poput većine svojih europskih kolega, na nepoznatome tlu. Više nisu, poput Gjura Szabe prije i Petra Knolla nakon Prvoga svjetskog rata, mogli kontemplirati o starosnoj vrijednosti pojedinosti i cjelina, uzdržljivosti

prema miljeu ili *Stimmungu* kompaktnih, a heterogenih starih ambijenata, na tragu stajališta Aloisa Riegla, Corneliusa Gurlitta i Maxa Dvořáka. Pred očima su im bili lomovi, prekidi i krajolici ruševina Splita, Šibenika, Zadra, Senja, Osora, Rijeke, Pule i Poreča. Na naslovnica su *Vjesnika*, zagrebačkoga i zadarskoga *Narodnog lista*, *Slobodne Dalmacije* i *Novog lista* tiskani proglašili o odmicanju od „zastarjelih shvaćanja“, potrebi snaženja novoga razvoja i južnoslavenskoga identiteta, uključujući pritom i zadiranje u forme prošlosti – historiografiju, jezik i opipljive forme spomenika kao dokazne materijale podrijetla i ratne „fortune“, odnosno komunističke i slavenske prevlasti.¹⁸ Ruševine i fragmente je, ukratko, trebao zamijeniti oživljeni, cjeloviti fizički svijet kao pozornica novih društvenih eksperimenata i ostvarenje političkih obećanja. S jedne je strane stajao osvojeni teritorij, na kojemu je ratni pobjednik naišao na tragove zlodjela i ruševine; s druge svijet proročanstva i vizionarstva.¹⁹ Konzervatori, arhitekti i urbanisti, sjedinjeni u procesu poratne obnove, trebali su ispuniti taj međuprostor, zadirući u oštećene nositelje prizora i poticaje sjećanju ili im dodajući „novi arhitektonski okvir“, uobličujući nove cjeline.

Preobrazbe su se zbivale na nekoliko razina: od preimenovanja javnih prostora i prikrivanja ili uklanjanja neprihvatljivih sadržaja (što je bilo u djelokrugu narodnih odbora)²⁰ preko restauratorskoga integriranja pojedinih djela i „tradicijskih otoka“ do interpoliranja i supstituiranja u oštećenim dijelovima ambijenata, čime su se bavili konzervatori, arhitekti i urbanisti. Kada te postupke usporedimo s tretiranjem preživjelih materijala, koji su do ratnih razaranja „objavljivali“ prizore spomenika i cjelina, vidimo da su se te slike, kao kod Šidakovih „stvaralačkih“ historiografa i arhivske baštine, mogle preneti pomoću restauratorskih postupaka, zasnovanih na zamišljanju izgubljene cjelovitosti, odnosno na favoriziranju rekonstrukcijskoga principa, kojemu je pridruženo i pročišćenje.²¹ Čini se da napuštanje konzervatorske apstinencije, inaugurirane u srednjoj Europi oko 1900. pod krilaticom *Konzervirati, ne restaurirati*, nisu, kao ni u Poljskoj, izazvala samo ratna razaranja,²² nego i činjenica da se program novoga političkog sustava (koji se služio poricanjem i proricanjem, poništenjem i objavama) zasnivao na osvajanju, prosijavanju i korigiranju prošlosti, a ne na njezinu velikodušnom adoptiranju i snošljivo afirmiranju. Na tragu je Titova govora iz 1947. historijsko prikazivanje prošlosti (u tekstu i slici, odnosno stvari) trebalo biti „oslobođeno krivotvorina“, a spomenici su trebali postati komunističkom *Biblia pauperum*. Tretiranje se razorenih spomenika i ambijenata moralo uklopiti u ta nastojanja, a konzervatori su toga od prvih dana bili ili morali biti svjesni.

Brandijeva definicija fizičke postojanosti djela kojim se, uz njegove estetske i povijesne vrijednosti,

Sl. 1.
Tihomil Stahuljak,
Ljubljanski studenti
pred Augustovim
hramom u Puli,
listopad 1947.
Ministarstvo kulture
– Uprava za zaštitu
kulturne baštine –
Fototeka, inv. 5105

objavljuje prikaz bila je u konzervatorskoj zbilji NR Hrvatske praktički neostvariva, kako zbog toga što Brandi u svoje poimanje promjenljive povijesnosti i estetike nije bio spreman uklopiti „trenutak“ namjernoga ili sveobuhvatnoga razaranja²³, tako i zbog toga što su slika i njezin tvarni nositelj – od pojedinosti do mnoštva – nakon drugoga poraća diljem Europe bili u rasulu. K tome novo se jugoslavensko društvo trebalo zasnivati na političkoj konstrukciji *jedinstva* naroda, spajanju u ratu raskoljenih etničkih zajednica, a to se trebalo ostvariti nakon odmazde nad političkim neprijateljima 1945. i iseljavanja ezula i optanata iza 1947. godine. Društvo se tako prije trebalo zasnivati na principu nade nego na principu pamćenja,²⁴ a u pokušaju spajanja dvaju pojmova podjednako se tražilo uklanjanje neprihvatljivih sadržaja i konstruiranje novih, odnosno pronalazak društveno prihvatljivih historiografskih, konzervatorskih i arhitektonsko-urbanističkih formi.

NOVE NAMJENE SPOMENIKA I NJIHOV TVARNI STATUS

Neprihvaćanju ruševina kao baštine pridružila se težnja cjelovitosti, koja nije dopuštala mogućnost komemoriranja ožiljaka zajednica. Iz dosadašnjih se istraživanja stječe dojam da se ruševno shvaćalo prije svega kao nejasno, nelagodno i društveno neprihvatljivo.²⁵ Čini se da ni estetski argument (koji je 1948. formulirao istočnonjemački povjesničar umjetnosti Eberhard Hempel, uspoređujući „ljepotu“ drezdenških i starorimskih ruševina),²⁶ ni simbolika ruševnih spomenika i gradova kao moralnih opomena nisu bili intelektualno ili kreativno izazovni odnosno politički prihvatljivi u prvim godinama komunističke Hrvatske.

Brandi je, poput svojih suvremenika, favorizirao „estetsko-povijesnu dvojnost“, odnosno kultiviranje

povijesnih i umjetničkih vrijednosti, koje je Riegl 1903. pokušao upotpuniti definiranjem tzv. starosne vrijednosti.²⁷ Iako je austrijski pisac tada preokao dolazak stoljeća starosne vrijednosti, ona se ne pojavljuje ni u *Atenskoj povelji* ni u *Mletačkoj povelji*.²⁸ Kako je rečeno, Brandijev senzibilni promatrač nije računao na problem nagloga razaranja pa se usmjerio tradicionalnim restauratorskim izazovima: percepciji ostarjelosti, oštećenosti, lakune, patine i slojevitosti, kao i vremenu manifestiranja djela i njegova osvješćivanja – djelima ostarjelim prirodnim putem, a ne djelima izloženim čovjekovoj ćudi. Usporedo s tim međutim njegovi su suvremenici Pane, Bonelli, Carlo Ceschi, De Angelis i drugi raspravljali o problemima kreativnoga i konzervatorskoga suočavanja s posljedicama ratnih razaranja.²⁹

Kako su se hrvatski poratni konzervatori dakle postavili prema brandijevskom shvaćanju postojanosti i estetsko-povijesne dvojnosti? U javnome se diskursu poratne Hrvatske poimanje slika prošlosti (i njihovih tvarnih nositelja) može podijeliti na poimanje očuvanih (odnosno u ratu neoštećenih) i poimanje ratom oštećenih ili razorenih spomenika i cjelina.³⁰ Uzmimo primjer poratne Pule, koja je od rujna 1947., na temelju Pariškoga sporazuma, pripala Jugoslaviji. U bombardiranome su gradu stradali glasoviti spomenici, među kojima Augustov hram, koji je u kratkome roku – simptomatično kratkome za talijansko poraće, kada su spomenici dobili na važnosti za demokratizirano društvo³¹ – pod vodstvom talijanske konzervatorske službe slavensku vlast dočekao *com'era e dov'era*.³² Percepciji važnoga spomenika i njegova restauriranja, odnosno njegovu posvajanju i prilagodbi nakon režimskoga insceniranja Augustove obljetnice 1938., trebalo bi se posvetiti u zasebnoj studiji. Fotografija ljubljanskih studenata (sl. 1), kojima se u obilasku Pule u listopadu 1947. pridružio Ljubo Karaman, kako motre natpis *Bemvenuti* pored

Sl. 2.
Nepoznati snimatelj,
Pročelje Augustova
hrama u Puli
nakon poratnoga
rekonstruiranja,
Arheološki muzej,
Pula, inv. br. 226

hrama izvrsna je ilustracija sudara geografski tako bliskih, a politički i kulturno tako udaljenih svjetova.³³ Mjesec se dana poslije Andela Horvat našla u sličnome položaju, suočivši se s intervencijom *Soprintendenze* pod vodstvom Gina Pavana (sl. 2):

Sl. 3.
Branko Fučić,
Ostaci kule Šabac
i paromlina u Senju
nakon bombardiranja,
srpanj 1947.
Ministarstvo kulture –
Konzervatorski odjel
Rijeka – Fototeka, inv.
br. 349-I-295

„Od templuma sačuvane su tri stijene cele i otvoreno predvorje sa 6 stupova. Ostalo rekonstruirano. Stupovi dotrajali, ali sposobni da vrše svoju funkciju. Zakrpine na njima kao i potpuno izvedeni novi kapitel *suviše vrijedaju oko ovako bez patine*. Zgrada lijevo od hrama historizam. Oštećena je tokom rata, no dade li se srušiti, otvara se problem kako će izgledati sam trg, koji je sada zatvorena cjelina.“³⁴

Na drugome je kraju Pule neoštećena (no u poraću oštećivana) pulska Arena nakon egzodusa talijanskoga stanovništva trebala dobiti nove namjene. Tomu svjedoči zapis intendanta zagrebačkog HNK-a Ive Tijardovića:

„Kad su fašistički nasilnici između 1932-1938. godine priređivali ovdje muzičke festivale i operne stagione, radi afirmacije svoje vlasti nad tom zemljom i tim narodom pokušavali ga odalečiti od hrvatske i slavenske braće, također se nisu nadali da će Arena jednoga dana biti određena za plemenite, visoke ciljeve. Danas ona služi izgradnji socijalizma putem kazališta, uzdizanju kulturnoga nivoa radnih masa, nadasve širenju i učvršćivanju bratstva talijanske nacionalne manjine s ostalim narodima Jugoslavije.“³⁵

Krajolici ruševina Poreča, Rijeke, Senja (sl. 3) i Zadra isprva su viđeni kao prostori traumatskih iskustava, nostalgije i snalaženja u novostečenome ili ponovno pronađenome zavičaju.³⁶ Uskoro su pretvoreni u radilišta na kojima se uspjeh radnih brigada mjerio u tisućama kubičnih metara počišćenih gradskih četvrti, iz kojih su brežuljci materijala – koji je do jučer sačinjavao cjeline objekata, ulica, četvrti i gradova – preneseni na druga mjesta kao sirovina za novogradnje ili su, doslovnim shvaćanjem političkoga obećanja ostarjela pjesnika, bačeni u „more zaborava“.³⁷ U razorenome Zadru još je 1952. gradskim ulicama odjekivao zvuk drobilica. Novinar i fotoreporter Vicko Zaninović zapisao je:

„Uz nju ćete opaziti gomilu raznovrsna kamena, koje čeka da se baci u drobilicu i da se u njoj smrvi, da bi se zatim posulo po cestama. Malo ih je, koji pomisle, da se taj kamen može upotrebiti za izgradnju grada.“³⁸

Osam godina od svršetka rata 34-godišnji Milan Prelog na splitskome je skupu konzervatora izrekao potrebu za revizijom „osnovnih principa konzerviranja“, jer je nakon rata primijetio „stalno, svakodnevno zahvaćanje u spomenike“. Prelog je među prvima povezo ratne traume i potrebu za promjenom konzervatorske teorije koja je slojevitost spomenika i ambijenata već pedesetak godina branila načelom njege:

„Međutim, već prije Drugog svjetskog rata, a naročito poslije njega, kada se pred čitavom Evropom pojavilo *pitanje liječenja teških rana*, koje je u inventaru spomenika nanijelo moderno oružje, javile su se, više u samoj praksi nego u teoriji, revizije *nekih dogmatskih postulata* koji su proizlazili iz tih *strogih konzervatorskih principa*.“³⁹

Prelogov poziv na „kritičku reviziju starih principa“, zasnovan na poimanju „estetskog izgleda sa-

moga spomenika“, poklopio se s pozivom Renata Bonellija na revidiranje predratne talijanske teorije restauriranja, koja je prema njegovu mišljenju umjesto dominantnim umjetničkim, prednost davala sporednim dokumentarnim vrijednostima.⁴⁰ I Prelog je, poput Anđele Horvat i Cvita Fiskovića, neutralnost (ili načelnu bezvremenost) estetske vrijednosti pretpostavio neizvjesnomu (pa i politički nesigurnomu) poimanju povijesnosti, budući da su neki od sedimenta te vrijednosti od početka Titova društvenog prevrata proglašeni nepoželjnim „primjesama“ i „falsifikatima“. Tako se pridružio kolegama u osudi „rigoroznih postupaka“ predratnih konzervatora, koji su postupali „antikvarski pasivno“, konzervirajući spomenike „isključivo u onom stanju u kome je uslijed niza slučajnosti dospio do nas, a da ne nastojimo da mu tamo gdje možemo vratimo nekim smionim zahvatom izgubljeni dio njegove estetske i funkcionalne vrijednosti, koju su mu okrnjili vrijeme i ljudi.“⁴¹ U skladu s već prihvaćenim shvaćanjem ruševina Prelog ih je shvaćao kao nadgrobnike i humke unutar živućih gradova, pa je pitao okupljene:

„Nije li upravo u našem radu na popravku ratom oštećenih spomenika, u tome da se ne možemo pomiriti s time da nam je oružje uništavanja otelo dijelove naših spomenika, izražena i humanistička negacija ratnoga razaranja?“⁴²

Prelogov se optimistični humanizam integriranja i oživljavanja tako pokušao nametnuti poratnom egzistencijalizmu, koji je moralni interes vidio i u očuvanju ruševina.

Ipak, prva se očitovanja takvoga aktivnog i revalorizacijskoga odnosa prema materijalnoj prirodi spomenika u poratnoj Hrvatskoj vide u radu Cvita Fiskovića u Splitu. U tekstu objavljenom u beogradskom *Zborniku* 1950. o prvoj petoljetki Konzervatorskoga zavoda za Dalmaciju pisao je o intervencijama na dalmatinskim spomenicima. Ističući da je pritom primijenjen „novi način konzerviranja“, zasnovan na očuvanju i popravljanju (odnosno adaptiranju), Fisković primjerima podjednako pokazuje da je riječ o oduzimanju (rušenjem i otvaranjem pogleda na Dioklecijanovu palaču) i dodavanju, odnosno restauriranju i rekonstruiranju. Tako se vidljivost sjevernoga zida Palače postiže „uklanjanjem iskrparenog i neukusnog sklopa bivše vojne bolnice“, a Srebrna vrata oslobađaju se „mletačkog zida“ (sl. 4), pod kojim je bio skriven antički zid s lukovima pa se nakon pronalaska krenulo u konsolidiranje i restauriranje prema analogiji:

„Po velikom dijelu sačuvanog zida moglo se uspostaviti ulomke koji nedostaju, a prema ispitivanju temelja okolnih zidova djelomično obnoviti obrambeno unutarnje dvorište i vanjske kule, kojima su također otkriveni dijelovi.“⁴³

Sl. 4.
Nepoznati snimatelj,
Oslobađanje
Srebrnih vrata
Dioklecijanove
palače u Splitu,
1945.

Fisković je pisao o važnosti toga projekta: on nije bio bitan samo u smislu konsolidiranja spomenika armirano-betonskom konstrukcijom, nego i iz gledišta urbanizma i estetike.⁴⁴ Iako se distancirao od zaključaka povjerenstva Gustava Giovannonija iz 1941. o primjeni načela „urbanističkog pročišćavanja“ kako bi na vidjelo došli antički i mletački spomenici kao svjedočanstva rimskoga i talijanskoga naslijeđa,⁴⁵ Fisković je prilagodio stajališta o ponovnome integriranju uz rušenje (*reintegrazione con la demolizione*)⁴⁶ u slučajevima Srebrnih vrata i crkve Sv. Mikule u Velom Varošu, a poput Titova zahtjeva za uklanjanje primjesa⁴⁷, Fisković je ratna razaranja na ambijentalnoj razini iskoristio za otvaranje pogleda na Zlatna vrata i prezentiranje ostataka crkve Sv. Eufemije s kapelom Jurja Dalmatinca kao primjerno-ga „domaćeg majstora“. Spomenički slojevi, koji su činili Rieglov, Dvořakov i Gurlittov *Stimmung*, tako su pretvoreni u materijalni višak.

U izvješću je iz 1950. Fisković dao značajno mjesto radovima u Šibeniku. Ondje je arhitekt Harold Bilinić 1947. radio na rastavljanju, konsolidiranju i sastavljanju sakristije Katedrale:

„Sakristija je dakle ponovno sazidana, pokrivena je nevidljivom betonskom pločom a upotpunjen je i njen završni renesansni vijenac, koji nije ranije bio dovršen. Neki kameni blokovi su stanjeni s unutrašnje strane, da im se umanjí težina i zatim povezani armiranim betonom. Pri obnovi je većinom upotrebjeno izvorno kamenje i tek je ono koje bijaše neupotrebljivo zamijenjeno novim.“⁴⁸

Ideja cjelovitosti tako je uzela maha, od modernističkoga konstruiranja novih stambenih cjelina u blizini ili, rjeđe, unutar starih jezgri⁴⁹, do oslobađanja

Sl. 5.
Antun Fuis,
Pročelje katedrale
u Osoru nakon
bombardiranja, 1949.
Ministarstvo kulture –
Konzervatorski odjel
Rijeka – Fototeka, inv.
br. 2988-I-701

i stilskoga restauriranja spomenika kao didaktično-reformskih alata u uobličanju novoga socijalističkog građanina. Fisković je pritom uzeo u obzir argument povrata prije svega estetskih vrijednosti spomenika i ambijenta. Čini se da je „povijesnu“ vrijednost – onu koja na obje, prostorno-vremenske, razine može posvjedočiti višeglasju, stoga i nazočnosti politički neprihvatljivih glasova – poput Panea i Bonellija odlučio staviti u stranu.⁵⁰ Estetska vrijednost oživljenih gradova hrvatskoga poraća – „oslobođenih“ neprihvatljivih primjesa ili ponovno integriranih nakon pročišćenja – tako je postala važan instrument djelovanja u javnome prostoru, naizgled politički neutralan i teorijski samosvojan.⁵¹ Tu se odlomci ponavljaju. Rečenica treba glasiti:

To se vidi i na splitskom konzervatorskom savjetovanju 1953., na kojem je doneseno deset zaključaka, od kojih izdvajam prvi, u kojem stoji da su nepokretni, odnosno arhitektonski objekti proizvod

Sl. 6.
Nepoznati snimatelj,
Radovi na šibenskoj
Loži 1951., Dovršetak
izgradnje oplošja,
Državni arhiv u
Šibeniku-272, OAF F.
Dujmović, bez broja.

određenih društvenih, povijesnih i materijalnih uvjeta oni predstavljaju „jedinstvene organske cjeline“. Zato se „na prvom mjestu moraju posmatrati i tretirati individualno i da se pri svakom zahvatu (...) mora voditi računa o njihovoj celovitosti“.⁵²

Slično se razmišljalo pri pronalaženju rješenja za oštećeno pročelje osorske katedrale (sl. 5). Šest godina od svršetka rata Branko Fučić u ljetnom je obilasku vidio grad „sav zelen od dudova i čempresa, od bršljana i trave što rastu po razvalinama, po groblju i vrtovima između rahlo rasijanih kuća, i sav žučkast i siv od lišaja i vjekovne patine, od zaboravi i od neprestana zamiranja“, u kojemu se nalazila „(p) rekrasna katedrala iz kraja XV. stoljeća, (koja) poslije bombardiranja stoji i danas otvorena krova, a njeno oštećeno pročelje čeka na bijes jedne zimske bure, da joj skulpture i fine tesance pretvori u gomilu kamenja.“⁵³ Kao u Šibeniku, prigodom integriranja su odabirom identičnoga materijala uskoro prikrivena ratna oštećenja.⁵⁴

Slično je bilo i na praktički razorenoj šibenskoj Loži, koja je zalaganjem Fiskovića rekonstruirana na katedralnome trgu. Bilinić je 1949. obrazložio načela („metodografiju“) rada na mletačkoj građevini, neizravno upućujući na odnose stvari i prikaza te na javnu percepciju spomenika koji nas „najčešće sećaju tamnih strana minulih historijskih epoha“:

„ipak ćemo se u današnjici setiti i hiljadu ruku tadašnjih radnika koje su to kamenje otrgnuli materi zemlji, obradile ga i postavile na mesto na kojem ga potomstvo i posle tolikog vremena gleda.“⁵⁵

Iako je pružio tehničko rješenje Nazorovu traženju da se „od mile nam, sada porušene, zgrade poljubi svaki kamen i spremi za uspomenu“, Bilinić je „krpanje“ fragmenata ipak zamijenio načelom „zamjene“, kako bi „očuvao miran i estetski izgled celine“. Poput Fiskovića (koji je konzervatorski standard filološkoga razlikovanja staroga i novoga pod vodstvom austrijske službe zaštite na dubrovačkome Kneževu dvoru vidio kao „kidanje sklada“⁵⁷), Anđele Horvat pred pulskim Augustovim hramom i Nikole Dobrovića (koji 1951. piše o „zabludi“ restauratora)⁵⁸, Bilinić nije bio spreman stvarati skladnu cjelinu pomoću jasno razlučenoga izvornika i restauratorskoga dodatka (sl. 6).⁵⁹

„Kod rekonstrukcija i kod očuvanja starina naročitu pažnju treba posvetiti vremenskoj kori ili patini, jer ona daje spomeniku onaj visoki kvalitet koji bez patine ne bi ništa imao. U nekim slučajevima treba ovim delovima dati patinu veštačkim načinom. Postavljanjem novih fragmenata u sklop starih patiniranih dobiva se nemir u toj celini.“⁶⁰

Kako vidimo, nova je, zamjenska tvar – lišena Benjaminove aure očuvanih izvornih ulomaka – trebala „objavljivati“ stari prikaz za potrebe novoga društva ponosnoga na svoju nacionalnu prošlost. Identičnost forme i odabir izvornoga materijala (iz istoga kamenoloma, kao iz priručnika zastupnika rekonstrukcije) nisu bili dovoljni: *privid starosti* epiderme nanošenjem patine „veštačkim načinom“, koji je trebao stvoriti dojam estetskog sklada, cjelovitosti i vitalnosti, postao je dijelom nenapisanoga katekizma poratnih konzervatora.

URBANE PRAZNINE I ZAHTJEV ZA CJELOVITOŠĆU

Razmatrajući pitanja djelovanja u porušanim urbanim ambijentima Senja, Staroga grada u Rijeci, Pule i Poreča, vide se znatno složeniji problemi i jaz između želja i mogućnosti, izražavane od lokalnih do republičkih razina. Preobrazba ruševnih krajolika u funkcionalne gradove s praktičnim i za društvo stimulativnim komemorativnim vrijednostima također je pratila duh prvih poratnih zamisli o cjelovitoj slici grada koja bi omogućila i socijalni sklad. Stajališta konzervatora, kako smo vidjeli, trebala su se promijeniti nakon ratnih razaranja. Ipak, neki su predratni postulati ostali na snazi. Jedan je od njih odnos pojedinosti i cjeline, odnosno spomenika i ambijenta. Odnosi koje su još prije Prvoga svjetskog rata promicali Gurlitt, Stübben, Dvořák i Giovannoni dobili su na aktualnosti nakon drugoga rata. Od Istre preko kvamerskih i dalmatinskih gradova, zastrašujući su prvi dojmovi Fiskovića, Stahuljaka, Karamana, Perca, Branka i Mladena Fučića, Anđele Horvat i Ane Deanović gotovo uvijek podrazumijevali zamišljanje cjeline. Kada je Anđela Horvat 19. studenog 1947. doputovala u Pulu, zamijetila je:

„Opći utisak nakon šetnji gradom: stariji dio grada nije sretno povezan s novim dijelovima, koji daleko pretežu. Tu ima teških urbanističkih pitanja. Uz kvalitetne antikne objekte ima tu nešto zgrada srednjeg vijeka, renesanse i baroka, zatim nametljivih hotelskih zgrada novijeg vremena, pretenciozne fašističke arhitekture i mnoštvo bezličnih kuća – čitavih kvartova. Problem je u tome da su se te bezlične zgrade ispreplele u starijem dijelu Pule. – Zaštitnu zonu treba proširiti tako, da svi kvalitetni stariji objekti budu unutar nje. *Tek s obzirom na postojeće spomenike ima da se gradi u Puli unutar te proširene zaštitne zone.*“⁶¹

Urbanističko se planiranje u blizini ili na mjestu porušanih starih građevina ili četvrti razvijalo u dvije faze. Prva, od svršetka rata do ranih pedesetih godina, bila je obilježena različitim izrazima vizionarstva, od političke retorike do ambicioznih planova za nove

četvrti, uglavnom na tragu modernističkoga idioma, što je 1945. ponukalo Fiskovića da arhitekta i urbaniste pozove na oprez i poštivanje starih gradova. Druga je faza nastupila organiziranjem konkretnih arhitektonskih natječaja, primjerice onoga u Zadru 1953. godine.⁶² Budući da su unutar triju konzervatorskih zavoda postojali različiti problemi – od nedostatka osoblja prema mnoštvu oštećenih spomenika do nedovoljnih financijskih sredstava – u hrvatskom poraću nije lako govoriti o uspostavi „jedinstva metodologije“. Ipak, kako smo vidjeli, gotovo jednodušna težnja ponovnoj uspostavi razorenih spomenika, ujednačavanju tona epiderme spomenika, kao i sporazum oko „oslobađanja“ spomenika unutar urbanih aglomeracija, pokazuju profesionalnu usklađenost oko temeljnih načela.

U teže razorenim gradovima, koji su k tome doživjeli i procese iseljavanja tradicionalnoga s useljavanjem novoga stanovništva, nova je arhitektura, pisao je Šegvić, trebala dobiti nove ljepote, funkcije i sadržaje za sretan novi život, a nove su se forme, barem u načelu, trebale prilagoditi probranoj i očuvanoj staroj arhitekturi. U doba splitskoga poziva konzervatorima da se osmjele zadirati u pojedine građevine revidirajući zastajjala „dogmatska“ načela, Milan Prelog suočio se sa znatno složenijom problematikom urbane obnove Poreča (sl. 7), uz potporu Saveznoga instituta za zaštitu spomenika pod vodstvom Vlade Mađarića. U knjizi je o Poreču 1957. uspostavio analogiju između pojedinosti i cjeline koja je trebala poslužiti pomirenju staroga i novoga. U godini održavanja milanskoga skupa u okviru Trijenala, na kojem su talijanski i drugi europski (među njima i jugoslavenski) stručnjaci raspravljali o urbanističkoj aktualnosti spomenika i starih ambijentata⁶³, Prelog je istakao porečki problem sporoga čišćenja ruševina, „asanacije sačuvanih ili djelomično oštećenih blokova“, što je dovelo do rekonstrukcija i popravaka te osiguranja pojedinih građevina, dok su nove kuće podizane izvan staroga grada.⁶⁴ Ipak, kako pokazuje i naslov njegove knjige, Prelog je imao sustavni plan rada:

„No kao što se kod pojedinih oštećenih spomenika pristupa rekonstrukciji izgubljenih dijelova za koje postoje dovoljno sigurni podaci, takva će rekonstrukcija biti i opravdana i nužna za jedan od najznačajnijih spomenika u ovome gradu: za njegov urbanistički sistem.“⁶⁵

Prelog je tada već ušao u akademski sustav i herojsko se doba utemeljitelja poratnoga sustava konzerviranja bližilo kraju. Nepostojanost konzervatorskoga sustava poraća vidi se primjerice u njegovoj nedovoljnoj povezanosti sa sveučilišnim sustavom pa se, pored izostanka stalne pozornosti prema oštećenim starim gradovima poput Senja problematičan odnos prema starim jezgrama vidi i u većim sredina-

Sl. 7.
Nepoznati snimatelj,
Pogled na zapadni
dio Poreča nakon
Drugoga svjetskog
rata. Iz: MILAN
PRELOG, *Poreč, grad
i spomenici...*, 293.

ma, kao što je Stari grad u Rijeci. Iako se u dnevnim novinama nailazi na upozorenja i apele za spašavanje toga ambijenta⁶⁶, trebalo je čekati godinama na početak revitalizacije interpolacijama Igora Emilija, koje nisu uvijek bile u skladu s traženjem poratnih konzervatora. Materijalni su tragovi, čitavi blokovi starih gradova, izloženi zapuštanju ili kontrastnim preobrazbama.

ZAKLJUČAK

Kako bi se ostvarili ciljevi novoga vremena, navedeni su akteri poratnoga konzerviranja u Hrvatskoj odlučili revidirati predratna stručna načela. Ne samo ona srednjoeuropska („austrijska“) s početka stoljeća i međuratna talijanska („fašistička“⁶⁷), nego i prva međunarodna, iz *Atenske povelje*. Novo društvo zahtijevalo je okrepu i obnovu, kao i „pročišćene“ spomenike, koji su, kao u zapadnoj Poljskoj, trebali biti oslobođeni tragova okupacijskih sila i etničkoga rivala, kako bi se u novoj ideološkoj i geopolitičkoj konstelaciji Europe olakšalo provođenje programa nacionalne homogenizacije.⁶⁸ Političnost konzerviranja velika je tema kojoj se valja posvetiti *sine ira et studio*. Predstavnici struke u to su doba sudjelovali u radikalnim društvenim promjenama, a žrtvom toga nisu postale samo stare ideje, nego i tvarna priroda spomenika, odnosno njihovi *prikazi*. Dokidanje ili dodavanje, činjenje starijim ili cjelovitim, razvijanje društveno korisne, didaktične iluzije u slici spomenika bilo je gotovo opće prihvaćeno dok se estetika cjelovitosti suprotstavila dokumentarnosti ili povijesnosti spomeničke slojevitosti. No navedene društvene zahtjeve nisu baš svi oduševljeno prihvatili.

Prve kritike takvomu tretiranju spomenika (sačuvanih, oštećenih ili izgubljenih) nisu došle iz pera konzervatora, nego modernističkoga arhitekta Nikole Dobrovića. Raspravljajući o „čuvanju oblikovanog sveta prošlosti u što verodostojnijem njegovom izražaju i uklapanju u novu sliku sveta“, arhitekt je želio prekinuti „sa dosadašnjim prijatnim zatišjem“.⁶⁹ Dobrović je u bitnim stvarima bio suglasan s konzervatorima: starim je gradovima trebalo prilaziti s poštovanjem, sagledavati ih kao vrijedne ambijente, a u njima prema potrebi i uklanjati (izoliranjem, purificiranjem, odstranjivanjem) „rugobe“ i „bezvrijedne dogradnje“. Pritom je naglasio da se „postizanje opšte harmonije i uravnoteženosti stilskih izražajnih sredstava“ treba zasnivati na mnogostrukosti formalnih izraza urbanoga ambijenta, no u to nije mogao ubrojiti pojave „pogrešno tumačenog istoriskog realizma“.⁷⁰ Za ilustraciju je te kategorije uzeo primjer rekonstruirane šibenske Lože, o kojoj je napisao:

„Prikazujući novim materijalom ono što bi trebalo da bude staro i iskonsko, onim što je izvan dometa istoriskog realizma, vrši se ustvari opsema gledaoca.“⁷¹

Upravo je Bilinićeva odluka da se u rekonstruiranu građevinu ne uklope očuvani izvorni ulomci nagnala Dobrovića da progovori o opsjeni. Ona podsjeća na Brandijevu osudu američkoga rekonstruiranja Atalove stoe (1952. – 1956.) na atenskoj Agori izvornim kamenom kao „privid svojstvenosti“ (*illusione d'immanenza*).⁷²

Dok su se povjesničari umjetnosti u konzervatorskoj službi hrvatskoga drugog poraća odlučili prikloniti shvaćanjima Zachwatowicza u Poljskoj te Bar-

baccija i Ferdinanda Forlatija u Italiji⁷³, ozakonjujući uskrsnuće staroga svijeta pomoću zamjenske, odnosno mimetske, stvari, Dobrovićeve su riječi bile bliže Brandijevoj sumnjičavosti prema rekonstrukcijskome načelu odnosno krivotvorenju, gubitku starosnih vrijednosti i slojevitosti spomenika. Dok je Brandi, bez pozivanja na tada već ostvarene primjere spojeva ruševina i nove arhitekture u Kölnu, Münchenu, Zapadnomu Berlinu i Coventryju, osudio restauriranje napuljske crkve Sv. Klare, Dobrović je, pod utjecajem internacionalnoga modernizma, no vrlo vjerojat-

no upoznat i s načelima kreativnoga konzerviranja s početka 20. stoljeća, pokazao modernu potrebu za očitovanjem reza između spomenika i nove kreacije. O poimanju cjelovitosti i sklada pri razmatranju zapuštenih i vandalizmom oštećenih spomenika pisao je 1866. vodeći promicatelj stilskoga restauriranja Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, otvarajući put historicističkomu konstruiranju mogućih povijesti u doba zamišljanja nacionalnih zajednica.⁷⁴ Zbog ratnih su razaranja osnove njegove teorije uživljavanja u prošlost i oživljavanja izgubljenih formi nakon 1945. postale aktualne.

Bilješke

- ¹ CESARE BRANDI, *Teoria del restauro. Lezioni raccolte da L. Vlad Borrelli, J. Raspi Serra, G. Urbani*, Roma 1963.
- ² U naslovu knjige ističe se da je riječ o predavanjima (*lezioni*), no Brandijeva Teorija zasnovana je i na tekstovima koje je od 1950. objavljivao u časopisu instituta kojim je od 1939. upravljao, *Bollettino dell'Istituto centrale di restauro*. To su primjerice tekstovi *Il fondamento teorico del restauro* i *Il ristabilimento dell'unità potenziale dell'opera d'arte* (1950.) te *Il restauro dell'opera d'arte secondo l'istanza della storicità* (1952.) i *Il restauro dell'opera d'arte secondo l'istanza estetica o dell'artisticità* (1953.).
- ³ Usp. CESARE BRANDI, *Teoria...* (bilj. 1), 34: *il restauro costituisce il momento metodologico del riconoscimento dell'opera d'arte, nella sua consistenza fisica e nella sua duplice polarità estetica e storica, in vista della sua trasmissione al futuro*.
- ⁴ Usp. CESARE BRANDI, *Teoria...* (bilj. 1), 35: *Ma è chiaro che, seppure l'imperativo della conservazione si rivolga genericamente all'opera d'arte nella sua complessa struttura, specialmente riguarda la consistenza materiale in cui si manifesta l'immagine*. Pojam *consistenza* može se prevesti i kao 'skladnost među dijelovima predmeta'.
- ⁵ Usp. CESARE BRANDI, *Teoria...* (bilj. 1), 37: *...la materia si ostende come 'quanto serve all'epifania dell'immagine'*.
- ⁶ O toj paradigmi restauratorske teorije vidi GIOVANNI CARBONARA, *La reintegrazione dell'immagine. Problemi di restauro dei monumenti*, Roma, 1976. i GIOVANNI CARBONARA, *Avvicinamento al restauro: teoria, storia, monumenti*, Napoli, 1997., 285-301.
- ⁷ Prešućivanje ratnih razaranja u Brandijevoj teoriji restauriranja, potom i u međunarodnome konzervatorskom pokretu u kojemu su talijanski stručnjaci Piero Gazzola, Guglielmo de Angelis D'Ossat i R. Pane imali važnu ulogu – usprkos bavljenju tim problemima u praksi i raspravama u vlastitoj zemlji – postaje istraživački izazov. Iako su u nastanku *Mletačke povelje* 1964. sudjelovali stručnjaci iz zemalja obilježenih ratnim razaranja (među njima Đurđe Bošković iz Jugoslavije i Jan Zachwatowicz iz Poljske), pojmovi *nasilje*, *rat* i *namjerno razaranja* u dokumentu nisu ni spomenuti. Prevencijom se trebala baviti 1954. donesena *Haška konvencija*. Pored globalizacije pokreta, povelja iz Mletaka trebala je, revizijom *Atenske povelje* iz 1931., uspostaviti kritičko-profesionalni slijed, zadržavajući gotovo diplomatsku distancu od posljedica kolektivnih ratnih trauma na globalnoj razini. Tako, osim u Zapadnoj Njemačkoj i Velikoj Britaniji (koje tada nisu imale aktivne predstavnike u stvaranju ključnih dokumenata i ustanova), u doktrinarnim spisima uopće nisu otvorena pitanja etičkoga sagledavanja novonastalih ruševina i njihova tretiranja u poratnim društvima. Tako je ostalo do 1982. i donošenja ICOMOS-ove *Drezdeenske deklaracije o rekonstruiranju spomenika uništenih ratom*.
- ⁸ IAN KERSHAW, *To Hell and Back: Europe, 1914-1949*, London, 2016., 470-522. O Europi u poraću usp. TONY JUDT, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, London 2006., 13-237.
- ⁹ Pojam sudbine pojavio se u traumatskome poimanju ruševina kao plod djelovanja *fortune* Poggia Braccionija oko 1431., odnosno opisom sudbine grada Rima od pada Carstva do pojave prvih humanista. Hrvatski prijevod dijela Poggiove knjige *O nestalnosti sudbine (De varietate Fortunae)* pojavljuje se u MARKO ŠPIKIĆ, *Humanisti i starine. Od Petrarke do Bionda*, Zagreb 2006., 266-295.
- ¹⁰ Ako je suditi po vremenu pojavljivanja stručnih časopisa, u NR Hrvatskoj princip je arhitektonske i urbanističke obnove imao prednost pred raspravama o konzervatorski shvaćenome rekonstruiranju spomenika. Dok se časopis *Arhitektura* pojavio 1947., *Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika* počele su izlaziti 1952., a beogradski *Zbornik zaštite spomenika kulture* 1950. godine. Ipak, od 1945. u Hrvatskoj supostoje Ministarstvo građevina (u funkciji obnove) i dva zavoda za zaštitu spomenika (u Zagrebu i Splitu, od 1947. i treći, u Rijeci), u službi očuvanja i uobličjenja prihvatljive baštine.
- ¹¹ Redakcija časopisa *Arhitektura* (pod vodstvom Nevena Šegvića) u prvome je broju objavila izjavu o poslanstvu. Tamo stoji da se časopis pojavljuje kao „priješka potreba naše nove društvene stvarnosti“. Bile su tri zadaće: 1. služiti „na području rekonstrukcije i obnove naše zemlje od oslobođenja do danas“, 2. stvoriti „zdravu, graditeljsku kritiku i kontrolu rada“ po uzoru na sovjetske arhitekta i 3. „stvaranje idejne osnove nove arhitekture“ koja će se zasnivati na „snazi naše tradicionalne arhitekture“. REDAKCIJA, (Uvodni tekst), *Arhitektura* 1/1-2 (1. VIII. 1947.), 3. U NR Hrvatskoj se o novoj arhitekturi i urbanizmu, pored *Arhitekture*, raspravljalo i u časopisima *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU* (od 1953.), *Čovjek i prostor* (od 1954.) i *Urbs* (od 1957.), a o spomenicima i urbanističkome planiranju moglo se tih godina čitati i na stranicama *Historijskog zbornika, Pogledá, Republike, Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika* te u beogradskim časopisima *Zbornik zaštite spomenika kulture* i *Naše građevinarstvo*.
- ¹² JOSIP BROZ TITO, „Govor na svečanoj sjednici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu“, *Govori i članci* III, Zagreb 1959., 207-214, 208 i 213. Naglasci M. Š.
- ¹³ N. N., „Predsjednik Nazor među narodom“, *Vjesnik jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske*, V/13 (6. travnja 1945.), 2. Naglasci M. Š. Izravniji na liniji ideologije bratstva i jedinstva bio je Ivo Žic, koji

- je pisao: „Opet će zadarski Hrvati, Srbi i Arbanasi čvrsto stajati na braniku svojih nacionalnih, kulturnih i historijskih prava. Na ruševinama staroga Zadra izgradit ćemo novi biser u nizu dalmatinskih gradova.“ IVO ŽIC, „Na ruševinama oslobođenoga Zadra niče i buja novi život“, *Vjesnik jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske*, V/8 (3. ožujka 1945.), 3.
- ¹⁴ STANKO OPAČIĆ-ČANICA, „Pobijedili smo fašizam – moramo pobijediti i ruševine“, *Vjesnik jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske*, V/70 (11. srpnja 1945.), 3.
- ¹⁵ Usp. STJEPAN PLANIĆ, „Budući izgled sela Vlahovića na Baniji. Jedno od sela koje izgrađuje narod Zagreba“, *Vjesnik jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske* V/118 (6. rujna 1945.), 3, BRANKO TUČKORIĆ, „Savladavši mnoge početne poteškoće naše građevinarstvo postavlja plan izgradnje na sve širu osnovu“, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* V/212 (24. – 26. prosinca 1945.), 10 i P. Barišić, „Nedaleko zgarišta u Bilicama niče uzorno naselje“, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* VI/264 (27. veljače 1946.), 3.
- ¹⁶ NEVEN ŠEGVIĆ, „Novo doba, nove kuće, nova sela“, *Vjesnik jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske*, V/14 (14. travnja 1945.), 4.
- ¹⁷ NEVEN ŠEGVIĆ, „Otpočela je obnova Zadra prema planu, koji je djelo našeg novog urbanizma“, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* VI/250 (10. veljače 1946.), 3. Naglasci M. Š.
- ¹⁸ Proučavanju novih „zadaća“ historiografije i mogućih analogija s konzervatorskim poslom pomaže uvodni tekst prvoga broja *Historijskog zbornika* 1948. U njemu uredništvo s Jaroslavom Šidakom na čelu ističe: „Trudom vrijednih radnika naslijedili smo obilnu izvornu građu i mnoštvo različitih podataka. Ovu baštinu valja kritički provjeriti i obogatiti novim prinosima, osobito s područja ekonomske i društvene historije. (...) Kao i u historijskom istraživanju uopće, treba i u njemu (monografskom radu, prim. M. Š.) primijeniti onu stvaralačku metodu, koja svjesno utire put uopćavanju i koja svaku, pa i najmanju monografiju uzdiže iznad pukoga pozitivističkoga utvrđivanja činjenica, daje joj pravi naučni smisao i značenje u upoznavanju historijske zakonitosti“. Naglasci M. Š. Usp. UREDNIŠTVO, (Uvodni tekst), *Historijski zbornik* I/1-4 (1948.), Zagreb, 8.
- ¹⁹ Usp. Titove riječi na predizbornome skupu u Zagrebu 31. listopada 1946.: „Zamislite kako će izgledati sutrašnjica, kad u našoj zemlji budemo podigli veliku industriju, kad budemo, naprimjer, stvorili onoliko čelika koliko nam je potrebno, kada se budu izrađivale razne mašine koje su potrebne seljaku, kada mjesto ovih rupa budu ravne asfaltirane ceste, kada svi krajevi budu povezani putevima i željezničkim linijama, kada njedra naše zemlje budu otvorena i bogatstvo koje se u njima nalazi bude služilo podizanju životnog nivoa naroda! Zamislite život koji prestoji – ne samo budućim generacijama, nego već vama, život koji ćemo stvoriti blagodareći jedinstvu među našim narodima!“ JOSIP BROZ TITO, „O rješavanju osnovnih društvenih pitanja kod nas“, u: *Govori i članci* II, Zagreb 1959., 366-378, 371. Naglasci M. Š.
- ²⁰ Za primjere u Zagrebu nakon 1945. usp. MARKO ŠPIKIĆ, TEA GORUP, „Od prevrata do nostalgije: Planiranje socijalističkog grada i zaštita historijskih ambijenata u Zagrebu od 1945. do 1962. godine“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 40 (2016.), 7-11.
- ²¹ Jedna od neistraženih tema očuvanja spomenika i ambijenata ili zadržanja u te prostore traume i pamćenja novim formama i sadržajima jest tretman ruševina u poratnoj Hrvatskoj. Dok su u Zapadnoj Njemačkoj i Velikoj Britaniji ratne ruševine postale sastavni dio javnoga prostora i instrumenti katarze, reforme, kreativnoga elaboriranja i komemoriranja, u NR Hrvatskoj su od početka izazivale nelagodu pa su motivirale na uklanjanje, supstituiranje ili restauratorsko integriranje. Ako se izuzmu osamljeni, do danas vidljivi primjeri zapuštenih objekata u ambijentima Šibenika, Zadra, Senja i Rijeke, koji od kraja rata nisu dobili novu – pa tako ni komemorativnu – namjenu, tek je selo Lipa povrh Rijeke, spaljeno prolaskom njemačke vojske koncem travnja 1944., pokazatelj svjesnoga očuvanja nasilno nastalih ruševina.
- ²² O svjesnoj odluci da se napuste srednjoeuropski konzervatorski koncepti već 1945. u poljskim konzervatorskim krugovima usp. KONSTANTY KALINOWSKY, „Rückgriff auf die Geschichte. Der Wiederaufbau der Altstädte in Polen – das Beispiel Danzig“, u: *Die Schleiþung: Zerstörung und Wiederaufbau historischer Bauten in Deutschland und Polen*, ur. D. Bingen – H.-M. Hinz, Wiesbaden, 2005., 80-96.
- ²³ Brandi se, za razliku od De Angelisa, Panea, Bonellija, Carla Ceschija i Alfreda Barbaccija, nije ciljano bavio teorijskim promišljanjem ratom razorenih djela, iako se njegov *Istituto centrale di restauro* proslavio radom na razorenim freskama Mantegne iz padovanske kapele Scrovegni i Lorenza da Viterba iz kapele Mazzatosta crkve Santa Maria della Verità u Viterbu. U enciklopedijskoj natuknici o restauriranju iz 1963. osudio je način restauriranja napuljske Sv. Klare: „(...) postavlj se pitanje da li je radije trebalo crkvu sačuvati kao ruševinu, umjesto da joj se, što je vidljivo sada nakon inovativnog zahvata (koji nije ni pregradnja ni restauriranje), daje formu kakvu zasigurno nikada nije imala. Da je očuvan kao ruševina, spomenik bi sasvim sigurno zadržao beskrajno bogatiju predodžbu prošlosti nego što to dopušta kruta shematska nadogradnja.“ CESARE BRANDI, „Il restauro“, u: *Il restauro, teoria e pratica*, ur. M. Cordaro, Roma 1999., 27. U tekstu o rekonstruiranju dijela atenskoga Partenona iz lipnja 1965. stao je u obranu očuvanja tragova mletačkoga zaranja u 17. stoljeću: „Eksplozija uzrokovana Morosinijevom granatom bila je u povijesti Partenona: dvije široke razvaline koje mu je ta eksplozija prouzročila na duljim bridovima također su bile u njegovoj povijesti: na taj je način hram predočavan već više od tri stoljeća. Tako se on svima predstavljao u mašti, a ne onako kako ga predstavljaju makete ili rekonstrukcije vjerojatnog prijašnjeg stanja.“ CESARE BRANDI, „La ricostruzione del lato nord del Partenone“, u: *Il restauro, teoria e pratica*, nav. dj., 166-167.
- ²⁴ Novalisove pojmove *Hoffnung* i *Erinnerung* preuzima Koselleck. Usp. REINHART KOSELLECK, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main, 2000. (1979.), 352-353.
- ²⁵ To se odnosi i na institucionalno suočavanje s mjestima masovnoga stradanja početkom 1960-ih godina, kada se, na mjestu uklonjenih ostataka izvornih struktura, počinju podizati golemi modernistički spomenici vodećih kipara, primjerice u Jasenovcu i Podgariću.
- ²⁶ Usp. EBERHARD HEMPEL, „Ruinschönheit“, *Zeitschrift für Kunst* II/2 (1948.), 76-91.
- ²⁷ Usp. ALOIS RIEGL, „Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak“, u: *Anatomija povijesnoga spomenika*, ur. M. Špikić, Zagreb, 2006., 371-377.
- ²⁸ Atenska konferencija 1931. u prvome članku želi potaknuti države na „konzerviranje umjetničkih i povijesnih spomenika“, a u Mletačkoj povolji iz 1964. u članku 3 stoji da je „intencija konzerviranja i restauriranja spomenika u njihovu čuvanju podjednako kao umjetničkih djela i kao historijskog dokaza.“
- ²⁹ Usp. CARLO CESCHI, „Sistemazione urbanistica dei vecchi centri bombardati e restauro dei monumenti danneggiati“, *Genova. Rivista mensile del comune XXIII/10* (listopad 1943.), 1-15; ROBERTO PANE, „Il restauro dei monumenti“, *Aretusa. Rivista di varia letteratura* I/1 (ožujak-travanj 1944.), 68-79; RENATO BONELLI, „Danni di guerra, ricostruzione dei monumenti e revisione della teoria del restauro architettonico“, u: *Architettura e restauro*, Venezia, 1959., 41-58; GUGLIELMO DE ANGELIS D'OSSAT, „Danni di guerra e restauro dei monumenti“, u: *Atti del V Convegno nazionale di storia dell'architettura*, Perugia 23 Settembre 1948, Firenze 1957., 13-28; RENATO BONELLI, *Scritti sul restauro e sulla critica architettonica*, Roma, 1995.
- ³⁰ U svrhu stvaranja poratne konzervatorske metodologije, De Angelis je 1948. razlikovao tri razine ratnih oštećenja: 1. štete ograničene važnosti, 2. spomenici s većom oštećenošću (Sv. Klara u Napulju i Sv. Franjo u Viterbu) i 3. praktična razorenost spomenika. Usp. GUGLIELMO DE ANGELIS D'OSSAT, Danni di guerra... (bilj. 29), 19-20.

- ³¹ O političkoj važnosti rekonstrukcijskih postupaka svjedoči publikacija Glavne uprave za starine i lipeje umjetnosti Ministarstva javne naobrazbe Italije *La ricostruzione del patrimonio artistico italiano*, s predgovorom ministra Guida Gonelle i tekstovima Roberta Panea i Maria Salmija, objavljena u Rimu 1950.
- ³² INES VANJAK-MARKO ŠPIKIĆ, „Principi restauriranja Augustova hrama u Puli 1946. i 1947. godine“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture* 37-38, (2013. – 2014.), Zagreb, 7-24.
- ³³ Ministarstvo kulture i medija – Fototeka, Hram Rome i Augusta, listopad 1946. (zapravo 1947.), snimio Tihomil Stahuljak, inv. br. 5105-I-35-i. Zahvaljujem kolegici Sanji Grković na ljubaznosti pri pribavljanju snimka.
- ³⁴ Ministarstvo kulture i medija – Uprava za zaštitu kulturne baštine – Središnji arhiv – Konzervatorski zavod Zagreb (nadalje MKM-UZKB-SA-KZZ), 1259-1947, Putni izvještaj Anđela Horvat za Bakar i Istru, 9. 12.1947., 3. A. Horvat je u Puli boravila od 19. do 22. studenog. Naglasci M. Š.
- ³⁵ IVO TIJARDOVIĆ, „Posjet opernih umjetnika narodu Istre. Ogroman uspjeh Zagrebačke opere na gostovanju u Puli“, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* IX/1285 (13. lipnja 1949.), 3.
- ³⁶ Nazor se u spomenutome zadarskom govoru prisjeća da ga u gradu nije bilo desetljećima („Ima jedno 43 godina, otkada sam ja s crnim vlasima na glavi ostavio grad Zadar, i nikad ga više nisam vidio“). Osobno iskustvo alijenacije vjerojatno mu je pomoglo u diskvalificiranju čitavih četvrti. Usp. N. N., Predsjednik Nazor među narodom... (bilj. 13), 2. Konzervator Branko Fučić se pak početkom kolovoza 1947. požalio: „Meni je tako žao što sam pred par dana prvi put iza djetinjstva vidio Senj pa mi je kratko vrijeme koje sam tamo proveo (...) prošlo uglavnom u orijentiranju među spomenicima jednog za me novog mjesta.“ Usp. MARKO ŠPIKIĆ, „Konzerviranje i urbana reforma u Senju“, *Portal Hrvatskog restauratorskog zavoda* 8 (2017.), 167.
- ³⁷ Usp. N. N., „Narod i vojska udarnički rade na čišćenju ruševina Zadra“, *Slobodna Dalmacija. Glasilo Narodnog fronta Dalmacije* IV/307 (3. veljače 1946.), 2; N. N., „Omladina Šibenika u radu na čišćenju ruševina“, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* VI/280 (17. ožujka 1946.), 4; L. G., „Uspjesi dobrovoljnih radnih brigada na čišćenju ruševina u gradu Zadru“, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* VII/760 (11. listopada 1947.), 4; L. G., „Dobrovoljne radne brigade pojačale rad na čišćenju Zadra od ruševina“, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* VII/813 (13. prosinca 1947.), 3.
- ³⁸ V. ZANINOVIĆ, „Za što ljepši izgled Zadra“, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* XII/2132 (11. ožujka 1952.), 4.
- ³⁹ MILAN PRELOG, „Rad na konzervaciji nepokretnih spomenika kod nas“, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5 (1953. – 1954.), 33-44, 33. Naglasci M. Š.
- ⁴⁰ Bonelli 1953. piše: „Stoga se glavno načelo restauriranja može izreći ovako: kod proučavanja i izvedbe, u svakom je slučaju neophodno umjetničkoj vrijednosti namijeniti apsolutnu nadmoć u odnosu na druge vidove i značajke djela, koji se razmatraju samo u ovisnosti i funkciji one jedinstvene vrijednosti. Arhitektonsko djelo nije dokument koji valja konzervirati slijepim fetišizmom nego čin koji u potpunosti izražava jedan duhovni svijet i koji u biti po tome zadobiva važnost i značenje.“ Usp. RENATO BONELLI, *Danni di guerra, ricostruzione dei monumenti...* (bilj. 29), 51. Preveo M. Š.
- ⁴¹ MILAN PRELOG, Rad na konzervaciji... (bilj. 39), 34. Naglasci M. Š.
- ⁴² Isto.
- ⁴³ CVITO FISKOVIĆ, „Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1945-1949 godine“, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 1 (1950.), 161-187, 168.
- ⁴⁴ Poput Šegvića, Fisković je pisao o tretiranju spomenika unutar ambijenta, uključujući i urbanističko planiranje. Usp. CVITO FISKOVIĆ, „Urbanizam i stari spomenici“, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* VI/322 (9. svibnja 1946.), 6.
- ⁴⁵ Usp. GUSTAVO GIOVANNONI, „Rimski Split. Izvješće studijskog povjerenstva Talijanske kraljevske akademije“, u: *Spomenici i ambijenti*, ur. M. Špikić, Zagreb, 2018., 216-235.
- ⁴⁶ GUSTAVO GIOVANNONI, Rimski Split... (bilj. 45), 223.
- ⁴⁷ Pojam podsjeća na pojam prekomjernosti ili viška (*superfetazione*) kojim su se služili Giovanni i Pane, prije i nakon Drugoga svjetskog rata. Mussolini je zamislio stari Rim „oslobođen osrednjih unakaženosti“ (*deturpazioni mediocri*). Usp. GUSTAVO GIOVANNONI, *Vecchie città ed edilizia nuova*, Milano, 1995., 209-210.
- ⁴⁸ CVITO FISKOVIĆ, Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji... (bilj. 43), 172. Usp. PREDRAG MARKOVIĆ, „Sakristija šibenske katedrale: ugovor, realizacija i rekonstrukcija“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 34 (2010.), 31-50.
- ⁴⁹ O rasponu unošenja novih vrijednosti unutar ili pored starih gradova usp. MARKO ŠPIKIĆ, „Ruins and Slavic Utopia: Architecture of the Social Reform in Croatian Historic Towns, 1945-1960“, *Architektur und Akteure: Praxis und Öffentlichkeit in der Nachkriegsgesellschaft*, ur. R. Hess, Bielefeld, 2018., 145-159.
- ⁵⁰ I Roberto Pane i Renato Bonelli su, formulirajući novu paradigmu „kritičkog restauriranja“ nakon 1943. ustrajavali na većoj važnosti estetske od „dokumentarne“ vrijednosti višeslojnih spomenika, pišući o otkrivanju „prave slike“ u epohalnoj prigodi oslobađanja ratom razorenih spomenika. O Paneovim stajalištima v. antologiju ROBERTO PANE, *Stari gradovi i nova izgradnja u Italiji od 1944. do 1966.*, Zagreb, 2020.. Brandi se pak založio za „(n)ove, hibridne, privlačne cjeline koje nastaju zahvaljujući tim dodacima i imaju pravo na poštovanje i s estetskog stajališta.“ CESARE BRANDI, *Il restauro...* (bilj. 23), 31.
- ⁵¹ Fisković je pronalazak vlastitoga metodološkog puta zasnovao na revidiranju prijeratnih načela. Usp. MARKO ŠPIKIĆ, „Riforma sociale e revisione del restauro scientifico a Spalato tra il 1945 e il 1950“, u: *Gustavo Giovanni e l'architetto integrale. Atti del convegno internazionale*, ur. G. Bonaccorso, F. Moschini, „Quaderni degli Atti“, 2015. – 2016., Roma 2019., 69-74.
- ⁵² N. N., „Zaključci savetovanja“, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5 (1953.-1954.), 115-119, 115.
- ⁵³ BRANKO FUČIĆ, „Mrtvi grad“, *Vjesnik Narodnog fronta Hrvatske* XI/1962 (26. kolovoza 1951.), 4.
- ⁵⁴ Podatak o dovršetku restauratorskih radova na pročelju 1954. donosi RADOVAN IVANČEVIĆ, „Renesansna kupola osorske katedrale“, *Peristil* 29 (1986.), 58.
- ⁵⁵ HAROLD BILINIĆ, „Metodografija rada rekonstrukcije istorijskih građevinskih spomenika“, *Naše građevinarstvo*, I/3 (1949.), 30-35, 30.
- ⁵⁶ HAROLD BILINIĆ, Metodografija... (bilj. 55), 32.
- ⁵⁷ CVITO FISKOVIĆ, Zaštita i popravak spomenika... (bilj. 43), 164. Tako je patinirano bijelo kamenje „u doba austrijske okupacije bilo umetnuto na mjesto staroga. Ti su tesanci, ostavljeni u svojoj izvornoj boji iz suviše naučne opreznosti da se ne bi krivotvorilo, kidali svojom bjelinom sklad vjekovne patine na pročelju.“ Naglasci M. Š.
- ⁵⁸ NIKOLA DOBROVIĆ, „Urbanistička razmatranja o čuvanju istorijskih spomenika“, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 2 (1951.), 31-40, 35. „Očigledno je da su restauratori palate Sponzo (*sic!*) bili u svoje doba u zabludi, kao što su oni to i danas kada kod konzerviranja postupaju tako temeljno da na kraju vekovni spomenici daju utisak građevina izišlih juče iz građevinskih radionica.“
- ⁵⁹ Čini se kako je tek dobro obaviješteni France Stelé branio međunarodne konzervatorske standarde. On 1950. piše da spomenike treba čuvati konzerviranjem, a ne obnavljati ih ili restaurirati. Restauriranje treba u punome smislu riječi značiti „najsavjesnije konzerviranje“. Usp. FRANCE STELÉ, „Osnovni principi restauratorstva“, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 1 (1950.), 22.
- ⁶⁰ HAROLD BILINIĆ, Metodografija... (bilj. 55), 35.

- ⁶¹ MKM-UZKB-SA-KZZ, 1259-1947, Putni izvještaj Andela Horvat za Bakar i Istru, 9.12.1947., 2. Naglasci M. Š.
- ⁶² N. N., *Natječaj za regulacionu osnovu grada Zadra*, Zadar, 1953. i DUBRAVKA KISIĆ – ANTONIJA MLIKOTA, *Zadar – poslijeratna urbanističko-arhitektonska obnova 1944.-1958.*, Zadar, 2017.
- ⁶³ Usp. CARLO PEROGALLI (ur.), *Attualità urbanistica del monumento e dell'ambiente antico*, Milano, 1958. Na skupu su iz NRH sudjelovali Zdenko Sila, Tomislav Marasović i Bruno Milić.
- ⁶⁴ MILAN PRELOG, *Poreč, grad i spomenici*, Beograd, 1957., 191.
- ⁶⁵ MILAN PRELOG, Poreč... (bilj. 64), 193. I ovdje su, kao u ranijim primjerima, neizbježne poredbe s teorijskim postavkama talijanskih autora. Tako je 1943. Carlo Ceschi pisao da „rekonstruiranje treba izvesti u funkciji ambijenta“. Usp. CARLO CESCHI, *Sistemazione urbanistica...* (bilj. 29), 10.
- ⁶⁶ Usp. M. Š., „Riječki Stari grad bit će srušen“, *Riječki list* 150 (26. kolovoza 1947.), 2; A. PERC, „Obnova Rijeke. Mišljenje i stav konzervatora“, *Riječki list* II/308 (29. veljače 1948.), 4; C., „Kulturno-historijske zanimljivosti Rijeke: Stari grad“, *Riječki list* IV/1039 (15. srpnja 1950.), 3; VATROSLAV CIHLAR, „Kulturno-historijske zanimljivosti Rijeke: Srce stare Rijeke“, *Riječki list* IV/1055 (4. kolovoza 1950.), 3; VATROSLAV CIHLAR, „Kulturno-historijske zanimljivosti Rijeke: Riječki kaštel“, *Riječki list* IV/1080 (1. rujna 1950.), 3; B. D., „I dalje će se rušiti kuće u Starome gradu“, *Novi list Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog Kotara* VIII/2397 (22. svibnja 1955.), 2; IGOR EMILI, „Kako će izgledati novi Stari grad. Povodom prijedloga Urbanističkog instituta Rijeke“, *Novi list Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog Kotara* VIII/2406 (2. lipnja 1955.), 3.
- ⁶⁷ Misleći na Giovannonijevu publikaciju iz 1942. o rimskome Splitu, Fisković 1946. piše da su „fašisti tiskali planove o popravljanju Dioklecijanove palače“. Usp. CVITO FISKOVIĆ, „Dalmatinski spomenici i okupator“, *Republika* II/3 (1946.), 243-265, 244.
- ⁶⁸ O polonizaciji usp. GREGOR THUM, *Uprooted. How Breslau Became Wrocław During the Century fo Expulsions*, Princeton UP, Princeton – Oxford, 2003.
- ⁶⁹ NIKOLA DOBROVIĆ, *Urbanistička razmatranja...* (bilj. 58), 31.
- ⁷⁰ Isto, 33.
- ⁷¹ Isto, 36.
- ⁷² CESARE BRANDI, *Il restauro...* (bilj. 23), 19.
- ⁷³ O talijanskim rekonstrukcijama pisao je BORIS ČIPAN, „O nekim problemima konzervacije arhitektonskih spomenika u Italiji i Francuskoj“, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5 (1953. – 1954.), 51-58. Čipanov tekst je izložen na spomenutom skupu konzervatora u Splitu 1953. godine.
- ⁷⁴ Usp. EUGÈNE-EMMANUEL VIOLLET-LE-DUC, „Restauriranje“, u: *Anatomija povijesnoga spomenika*, Zagreb, 2006., 257: „građevini vraćamo njezin sklad i cjelovitost.“

Matter and Representation of Architecture in the Age of Revolution: Images of Croatian Monuments after 1945

MARKO ŠPIKIĆ

The paper discusses changes in methodology of conservation practice in the People's Republic of Croatia during the post-war period. Considering the destruction of monuments and sites and the political upheaval after 1945, as well as the theoretical framework set by Cesare Brandi in his *Theory of Restoration* (1963), which introduced the notions of matter (*materia*) and image (*immagine*), the text focuses on three topics. The first part of the paper is dedicated to the relationship between experts and politics in the post-war period and explores the claims and demands of political leaders (Tito, Nazor) directed at clarifying the tasks of historiographers, conservators and designers in old towns. This is followed by the analysis of response of these experts in the first years of the post-war period, marked by a consensual rejection of the possibility of preserving war ruins as heritage, as well as of the possibility of rejecting or revising the pre-war conservation principles (both Central European from the early 20th century and Italian, established in the time of Gustavo Giovannoni). The author points out that Croatian conservators, as well as politicians, did not accept the preservation of the ruined materiality of monuments as a conservation or design challenge. The pre-war principle of distinguishing between old and new was also almost unanimously rejected, as can be seen in the texts written by Cvito Fisković (on the restoration of the Rector's Palace in Dubrovnik under Austrian rule) and Anđela Horvat (on the reconstruction of the bombed Temple of Augustus in Pula under Italian rule). The rejection of these conservation standards was complemented

in 1953 by Milan Prelog's call to decisively revise both traditions and to boldly commence the reconstruction of destroyed monuments. According to these principles, the traumatized communities should have been given back their monuments and sites, in what was perceived as "humanistic negation of the destruction of war". Besides the principles of reintegration, the paper also discusses the principle of subtraction, or rather liberation of monuments and sites of those additions that were not perceived as worthy of preservation and display in new times, as exemplified by Cvito Fisković's interventions on the Diocletian's Palace in Split (area around the Golden and Silver Gates). The principles of reconstructing war-damaged monuments (the Loggia in Šibenik; the Cathedral in Osor) are assessed in the light of the claims of designers of the period (architect Harold Bilinić), as well as in international context, primarily in relation to the principles of Italian "critical restoration" (*restauro critico*) promoted by Roberto Pane and Renato Bonelli. The author also discusses the principles of treatment of destroyed urban environments, primarily the conservators' perception of the environment (A. Horvat in Pula, M. Prelog in Poreč) in relation to contemporary principles promoted by Italian experts such as Carlo Ceschi. The results of post-war interventions are finally assessed through the prism of contemporary critical opinions, such as the negative review of the reconstruction of the Šibenik Loggia written by the architect Nikola Dobrović, which is compared to Brandi's negative attitude towards the reconstruction of the Stoa of Attalos in Athens.